

ДА ПАХОДЖАННЯ ДЫЯЛЕКТНАГА ФРАЗЕАЛАГІЗМА

калаціць зялёны мак

Фразеалагічны зварот *калаціць зялёны мак* 'моцна сварыцца' зафіксаваны ў паўднёвай частцы мінска-маладзечанскіх гаворак (Стаўбцоўскі раён): *Прыйшла з поля: калоцяць зялёны мак. За што? За пусты мех* (НФ, 99). Гродзенскім гаворкам (Дзятлаўскі раён) вядомы лексічны варыянт гэтага зварота — *зялёны мак трэсці: Як уляцела ў хату, пачала зялёны мак трэсці, што ні далі ёй пасадыць капусту там, дзе летась давалі* (СГВ, 593). Дыялектныя слоўнікі не адзначаюць дадзены фразеалагізм за межамі гаворак паўночна-заходняй часткі Беларусі; разам з тым ён вядомы некаторым гаворкам украінскай мовы: *затрусіти зеленим маком* 'вельмі разлавацца, разгневацца' (Номіс, 67).

Для вызначэння шляхоў паходжання фразеалагізма важна ўлічваць і асаблівасці яго семантыкі. Так, на Гродзеншчыне фразема *трэсці зялёны мак* сустракаецца таксама са значэннем 'нагаворваць, пляткарыць': *На харошую дзяўчыну зайсёды маку зялёнага трасуць* (СГВ, 598). «Фразеалагічны слоўнік літоўскай мовы» прыводзіць фразему *žalias aguonas krėsti* (=трэсці зялёны мак), зафіксаваную ў астраўной літоўскай гаворцы на Гродзеншчыне, з аналагічным значэннем — 'абгаворваць': *Žalias aguonas rkečia i, tave, klasit negaii* (=Зялёны мак трасуць на цябе, слухаць немагчыма) (LKfZ, 18). Гэты ж прыклад прыведзены і ў акадэмічным «Слоўніку літоўскай мовы», аднак значэнне фраземы *žalias aguonas krėsti* (=зялёны мак трэсці) перадаецца тут словам *keikti* (LKZ, I, 28), якое мае наступныя значэнні: 'сварыцца на каго-небудзь'; 'успамінаць каго-небудзь злымі, нядобрымі словамі'; 'пракляццямі жадаць каму-небудзь зла' (LKZ, V, 487). Нельга не звярнуць увагу і на асаблівасці кіравання двух апошніх зваротаў: яны ўжываюцца ў канструкцыях «прыназоўнік *на* + він. склон назоўніка са значэннем аб'екта дзеяння».

Вызначэнне кампанентных семантычных і сінтаксічных варыянтаў не выяўляе, аднак, унутранай формы разглядаемай фраземы, а з'яўляецца толькі падрыхтоўчым этапам яе этымалагічнага аналізу. Пры гэтым нельга не ўлічваць шэраг істотных пазамоўных звестак. Расліна мак і яе насенне з'яўляюцца важнейшымі атрыбутамі розных абрадаў і магічных дзеянняў: вясельнага і пахавальнага абрадаў, выклікання дажджу, гаданняў, рытуальных гульняў-танцаў і інш. Шматлікія прыклады сакральнага выкарыстання маку прыводзяцца ў «Праграме палескага этналінгвістычнага атласа»¹. Цікавы прыклад, які дапамагае, на нашу думку, зразумець «унутраную логіку» разглядаемага фразеалагізма, прыводзіцца ў апісанні абраду закліяцця з дапамогай маку, зафіксаванага на тэрыторыі беларуска-літоўскага пагранічча: «Мак трэба было змяшаць з пяском следа левай нагі і кінуць апоўначы ў двор заклінаемага, прамовіўшы: «Няхай разаб'ецца на дробны мак той [хто нас разлучыў]»² (разрадка наша.— У. К.). Уздзеянне з дапамогай маку на след левай нагі ўяўляецца істотнай дэтальлю гэтага абраду, якая падкрэслівае яго «магічную сілу». Дж. Дж. Фрэзер, у прыватнасці, прыводзіць шматлікія прыклады павер'яў, згодна з якімі наўмыснае пашкоджанне слядоў, пакінутых чалавекам, мае мэтай прынесці яму вялікую шкodu (звычайна хваробу)³. Шырока вядомым таксама з'яўляецца павер'е, што з левага боку чалавека ходзіць д'ябал-спакушальнік (адсюль узнікаюць адмоўныя асацыяцыі — *устаць з левай нагі* 'быць у дрэнным настроі').

Здаецца магчымым меркаваць, што фразема *калаціць зялёны мак* 'праклінаць'; 'абгаворваць'; 'сварыцца' генетычна звязана з пэўным абрадам, у працэсе якога маглі калаціць, трэсці мак. Гэтаму, аднак, супярэчыць нематываванае, на першы погляд, азначэнне да слова *мак* — *зялёны*, гэта значыць няспелы. Сапраўды, суаднясенне фраземы *кала-*

ціць зялёны мак з эквівалентным свабодным словазлучэннем як прата-тыпам фраземы здаецца алагічным з-за бяссэнснасці, немэтазгоднасці такога дзеяння. Між тым ёсць падставы лічыць, што калачэнне менавіта зялёнага маку выконвалася як магічнае дзеянне. Вядома, што расліна *Paraver Somniferum L.* (мак снатворны) «у зялёным стане ядавітая», паколькі яна утрымлівае моцныя наркатык — опіум (опій): «млечны сок, які выцякае з надрэзанай, яшчэ зялёнай каробачкі, хутка застывае і пераўтвараецца ў густую, буравата-карычневую масу». «Адварам няспелых каробачак паяць дзяцей, каб добра спалі»⁴ (разрадка наша — У. К.).

Звесткі аб уласцівасцях зялёнага маку даюць магчымасць прапанаваць наступную рэканструкцыю ўнутранай формы разглядаемага фразеалагізма: калачэнне (трасенне) зялёнага (няспелага) маку выконвалася для таго, каб з яго надрэзаных каробачак у выніку такога дзеяння мог выцячы опіум. Апошні з-за сваіх спецыфічных, незвычайных уласцівасцей (наркатычнае ўздзеянне, горкі смак і непрыемны пах, хуткае пераўтварэнне ў застылую масу) надзяляўся магічнай сілай. Натуральна, што такое (магічнае) дзеянне суправаджалася пэўнымі маўленчымі формуламі — закляццямі або праклёнамі, якія «грунтаваліся на веры ў сілу слова»⁵. Такой формулай, напрыклад, магло быць выказванне *Каб ты села сырым макам 'век замуж не выйшла'*⁶. Параўн.: бел. *сесці макам*. 1. Спыніць або надоўга перапыніць свой рост. 2. Пацярпець крах, няўдачу. 3. Загінуць, прапасці (ТСБМ, V, 122): рус. *сесть макам*. 1. У хараводзе: спыніцца, стаяць нерухома. 2. Быць у цяжкім становішчы (СРНГ, 18, 306); укр. *сісти макам*. 1. Пацярпець няўдачу, паражэнне; 2. Трапіць у цяжкае становішча (ФСУМ, 2. 202).

Выкарыстанне ў дадзенай сітуацыі праклёну *Каб ты села сырым макам* уяўляецца заканамерным, паколькі словазлучэнне *сыры мак* можа абазначаць 'млечны сок з зялёнага, няспелага (сырога) маку — опіум', які на паветры хутка застывае, засыхае, як бы садзіцца, мярцвее. Адсюль вынікае, што гэты праклён можна «расшыфраваць» як пажаданне праціўніку, ворагу нерухокасці, звязанай з хваробай, або нават смерці. Параўн. наступныя праклёны з той жа накіраванасцю: *Каб ты каменем сеў!*; *Каб ты колам сеў!*; *Каб ты крываю сеў!* (*крыца* 'камлыга жалеза'); *Каб ты ні нагою ні рукою не паварушыў!*; *Каб ты ні сеў ні ўстаў!*; *Каб ты спруцяней!*; *Каб ты стала дзеревам!*; *Каб це ногі не насілі!*; *Каб яго сагнула ў крукі!*; *Каб яна прутом ляжала!* і інш. (Высл., 218—229). Трасенне зялёнага маку як сакральнае дзеянне было, несумненна, «прадметным» — яно было накіравана на канкрэтнага чалавека, які з'яўляўся аб'ектам праклёну. Такім чынам, словазлучэнне *калаціць (трэсці) зялёны мак [на каго]* першапачаткова мела свабоднае, нефразеалагічнае значэнне — 'выконваць пэўнае магічнае дзеянне з адначасовымі праклёнамі ў адрас праціўніка, якому жадалі гаваробы або смерці'. Важна адзначыць, што ў некаторых літоўскіх гаворках захавалася дзеяслоў *agiopuoti* (утварэнне ад назоўніка *agiopas* — 'мак'), які акрамя прамога значэння 'абсыпаць каго-небудзь макам' мае пераносныя — 'пэцкаць'; 'бэсціць, ганьбіць, чарніць каго-небудзь' (LKZ, I, 29).

З улікам сказанага становіцца зразумелай як першасная семантыка фразеалагізма *калаціць зялёны мак* — 'праклінаць', так і асаблівасці яго сінтаксічнага акружэння — кіраванне аб'ектам з прыназоўнікам *на*, якое, дарэчы, сустракаецца ў прыкладах, дзе разглядаемая фразема мае гэтае архаічнае значэнне. У далейшым уяўленні аб абрадзе закляцця з дапамогай зялёнага маку часткова або поўнасцю страціліся, у сувязі з чым фразеалагізм *калаціць зялёны мак* пазбавіўся магічнай «прывязкі», пашырыў сферу свайго ўжывання і набыў больш шырокае значэнне — 'моцна сварыцца'.

¹ Гл.: Судник Т. М., Цивьян Т. В. Мак в растительном коде основного мифа (Balto-baltic) // Балто-славянские исследования. 1980. М., 1981; Полесский этнолингвистический атлас. М., 1983. С. 25, 26, 29, 31, 39, 41.

² Судник Т. М., Цивьян Т. В. Адзнач. работа. С. 304.

³ Гл.: Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование религии и магии. М., 1986. С. 49—50.

⁴ Лекарственные свойства сельскохозяйственных растений. Минск, 1985. С. 102; Попов А. П. Лекарственные растения в народной медицине. Киев, 1970. С. 142; Лекарственные растения. Минск, 1967. С. 260.

⁵ Беларуская народная творчасць: Выслоўі. Мінск, 1979. С. 15.

⁶ Судник Т. М., Цивьян Т. В. Адзнач. работа. С. 304.

СКАРАЧЭННІ

Высл.— Беларуская народная творчасць: Выслоўі. Мінск, 1979; Номіс — Номіс М. Українські приказки, прислів'я і такіе інше. СПб., НФ — Янкоўскі Ф. М. З народнай фразеалогіі // Філалогія: Зборнік навуковых прац. Мінск, 1974; СГВ — Сцяшковіч Т. В. Слоўнік Гродзенскай вобласці. Мінск, 1982; СРНГ — Словарь русских народных говоров. Л., 1981. Вып. 18; ТСМБ — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1983. Т. 5. Кн. 1; ФСУМ — Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови. Київ, 1984. Т. 2; LKVZ — Paulaus — kas j. Lietuviu, kalbos frazeologijos žodynas. Kaunas, 1977; LKZ — Lietuviu, kalbos žodynas. Vilnius, 1968. Т. 1; 1969. Т. V.

А. А. КОЖЫНАВА

ДА ПЫТАННЯ АБ ПРЫНЦЫПАХ ВЫЛУЧЭННЯ СЭНСАВЫХ ГРУП У ТЭКСЦЕ

Мэта большасці работ па лінгвістыцы тэксту заключаецца ў вызначэнні структуры аб'екта даследавання, у распрацоўцы трактоўкі тэксту «як упарадкаванай семантычнай прасторы»¹. Пры гэтым часта маецца на ўвазе, што такая структура можа даць уяўленне аб працэсе стварэння тэксту аўтарам. Але, «калі мантаж... прыстасавальны да параджэння (сінтэзу) мастацкага тэксту, то пад структурай мастацкага тэксту маецца на ўвазе вынік зваротнага працэсу — яго аналізу»².

Аналіз тэксту ажыццяўляецца перш за ўсё пры ўспрыманні яго слухачамі (чытачамі). У дадзеным выпадку маюцца на ўвазе слухачы «Слова аб расслабленым» старажытнарускага прапаведніка Кірыла Тураўскага³. Вусная форма паведамлення, спецыфіка аўдыторыі (старажытнарускія хрысціяне XII стагоддзя) абумовілі тое, што ўпарадкаванасць тэксту адчуваецца нават пры простым успрыманні. Пад час рэалізацыі камунікатыўнай задачы пераканання слухачоў аўтар засяроджвае ў асобных частках тэксту лексемы, якія павінны перадаваць пэўны сэнс. Гэтыя лексемы ўтвараюць такія сэнсавыя групы, як «бог», «аднавіць», «вылячыць, збавіць» і г. д. Групы пранізваюць усю прастору тэксту з той прычыны, што сэнс, які быў выражаны адзін раз, мог не закрануць свядомасці слухача. У гэтым выпадку ён перадаваўся рознымі спосабамі на працягу ўсяго тэксту і меў большую магчымасць быць успрынятым.

Аднак вылучэнне сэнсавых груп, заснаванае толькі на суб'ектыўным успрыманні, нельга лічыць доказным, таму што аўтар даследавання не з'яўляецца носбітам свядомасці XII стагоддзя, а тэкст павінен быў уздзеінічаць менавіта на такую свядомасць. Не ўяўляецца дастатковым і зварот да лексікаграфічных крыніц, па-першае, таму, што такое даследаванне «ажыццяўляецца праз прызму рускай мовы ў яе сучасным стане, паколькі дэфініцыі семантыкі слоў часам з'яўляюцца іх перакладамі»⁴. Па-другое, для перадачы пэўнага сэнсу могуць выкарыстоўвацца лексемы, значэнне якіх, узятае ў адрыве ад тэксту, здаецца няздольным фарміраваць заданы сэнс. Таму для адэкватнага вызначэння пэўнага аб'екта — сэнсавай групы — неабходна ўжываць разнастайныя метады даследавання, кожны з якіх закранае толькі частку аб'екта. Прыкладам такога даследавання можа служыць вылучэнне складаючых элементаў сэнсавай групы «вылячыць, збавіць».

Асноўным элементам разглядаемай групы з'яўляецца лексема *ицѣлѣти*. Дадзеная лексема, якая ўжываецца ў тэксце ў розных формах, пера-